

Хроніка та інформація

Наталія Ксьондзик

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВЦЯ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО

В історії української орієнталістики є імена, які складають національну гордість нашої держави. Серед них в першу чергу треба назвати А. Ю. Кримського, А. П. Ковалівського, Т. Кезму. З радянських часів вони були не тільки всесвітньо відомі, але й забуті або просто викреслені на досить довгий час з наукового життя. Сьогодні завдання сучасних сходознавців не тільки повернути всі забуті імена видатних учених, а й видати їх визначні наукові праці, що являють собою наше національне багатство.

1995 року наукова громадськість України відзначила 100-річчя від дня народження А. П. Ковалівського. У лютому в Києві відбувся науковий семінар, організований Інститутом сходознавства НАН України, за участю співробітників Інституту світової економіки і міжнародних відносин. В роботі семінару взяли участь провідні вчені інститутів, а також молоді науковці, що тільки-но починають свій важкий шлях у сходознавстві. Знаменно, що наукові доповіді та повідомлення були присвячені як великій спадщині А. П. Ковалівського, так і науковим розробкам сходознавчої тематики, яка все активніше впроваджується в Україні.

І. Ф. Черніков, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України свій виступ присвятив найважливішим віхам у науково-педагогічній діяльності видатного українського сходознавця, заслуженого діяча науки, професора Андрія Петровича Ковалівського. В основу виступу була покладена публікація Н. С. Рашби, І. Ф. Чернікова "Андрій Петрович Ковалівський (до 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності)" — Український історичний журнал, 1965, №1.

Народився А. П. Ковалівський 1 лютого 1895 р. у с. Росохувате поблизу Золочева на Харківщині у родині професора педагогіки Харківського університету Петра Григоровича Ковалівського. Вищу освіту здобув навчаючись спочатку в Лазаревському Інституті східних мов у Москві, а потім — у Харківському університеті на філологічному факультеті, який успішно закінчив 1922 року. У 1924 р. опублікована праця молодого автора про етичні погляди великого українського філософа Григорія Сковороди.

Захопившись стародавньою історією слов'ян, А. П. Ковалівський з часом переконався в необхідності спеціального вивчення східних, зокрема арабських джерел, в яких містяться цінні відомості про народи Східної Європи. З огляду на це він ґрунтовно зосереджується на перекладах і осмисленні творів таких відомих

учених і мандрівників стародавнього Сходу, як Ібн Хордадбег та ал-Масуді. Андрію Петровичу належить безперечна заслуга перекладу, розшифровки та коментування унікального джерела з історії Східної Європи та Середньої Азії — старовинного Мешхедського рукопису Ахмеда Ібн Фадлана, секретаря посольства Багдадського халіфа ал-Муктадіра про подорож до країни волзьких булгар у 921—922 рр. Майстерно виконаний А. П. Ковалівським переклад зазначеного рукопису з арабської мови та його перський варіант супроводжується величезною кількістю (точніше — 1237) приміток, багато з яких становлять оригінальні мініатюрні дослідження. Але рукопис Ібн Фадлана побачив світ у 1939 р. у видавництві АН СРСР навіть без згадки про перекладача та автора вказаних коментарів, оскільки він на цей час уже був репресований. І лише у 1956 р. з'явилися сприятливі умови для опублікування повномасштабного тексту книги Ахмеда Ібн Фадлана про його подорож на Волгу.

Багато зусиль доклав Андрій Ковалівський у кінці 20-х — на початку 30-х років для популяризації українською мовою творів письменників Сходу новітнього періоду: ліванського — Аміна Рейхані, турецьких — Якуба Кадрі та Омара Сейфеддіна, перського — Джемаль-заде, таджицького — Садреддіна Айні.

Андрій Петрович стояв біля витоків українського сходознавства. Він — один із засновників у 1926 р. у Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, член редколегії часопису “Східний світ”, що видавався там же в 1927—1931 рр., був науковим співробітником українського науково-дослідного Інституту сходознавства (Харків, 1930), завідувачим навчальною частиною курсів східних мов. У березні 1937 р. А. П. Ковалівському було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук.

І тільки у 1944 р. він, нарешті, отримав можливість повернутися до улюбленої справи, працюючи спочатку в Саранському педінституті (Мордовія), у 1947—1949 рр. — у Ленінградському відділенні Інституту сходознавства АН СРСР, а з 1949 р. — у педінституті і держуніверситеті Харкова. У 1951 р. він блискуче захистив докторську дисертацію, присвячену Ібн Фадлану і очолив кафедру історії нового часу Харківського університету, а з 1964 р. — кафедру історії середніх віків.

У середині 50-х років учений виступив із докладною працею про подорож арабського християнського мандрівника XVII ст. Павла Алепського з сином в Україну та його зустріч з гетьманом Богданом Хмельницьким. У 1957 р. з'являється публікація А. П. Ковалівського, що стосувалась проблем вивчення культури новітнього Єгипту.

Істотним внеском у розвиток вітчизняної орієнталістики був вихід у світ фундаментальної “Антології літератур Сходу” (Харків, 1961). Упорядник і автор вступного розділу та численних приміток, Андрій Петрович зібрав і систематизував переклади творів східних авторів, які були здійснені або видані в Харкові. В “Антології” дістали своє нове народження в перекладі українською мовою поетичні шедеври таких класиків літератур Сходу як Омар Хайям, Мухаммед Шемседдін Хафіз, Джеляледдін Румі, Калідаса, Рабіндранат Тагор та ін. Перекладам, уміщеним в “Антології”, передувє написаний А. П. Ковалівським ґрунтовний історичний нарис про вивчення Сходу в Харкові, починаючи з XVII ст. і до 60-х рр. XX ст., де, по суті, визначені основні етапи і напрямки у розвитку української орієнталістики.

Перу Андрія Петровича належить також низка повідомлень, опублікованих у різних виданнях, у тому числі енциклопедичних, а саме: про ал-Мас'уді, арабську культуру та культурні зв'язки арабів з Україною, визначних вітчизняних сходознавців — Агатангела Кримського, Тауфіка Кезми, Павла Ріттера та ін.

А. П. Ковалівський проводив велику педагогічну й навчально-виховну роботу: читав для студентів загальні курси з історії країн Азії і Африки, арабського Сходу, спецкурс “Історія Єгипту у нові часи”, вів практичні заняття з вивчення арабських рукописів. Лекції проф. А. П. Ковалівського викликали найжвавіший інтерес у студентів. Під його науковим керівництвом готувались й захищались курсові та дипломні роботи, кандидатські й докторські дисертації. Чимало його

учнів стали фахівцями з історії країн арабського Сходу, Китаю, Індії, Японії, Індонезії, Ірану, Туреччини. Творче співробітництво зв'язувало Андрія Петровича з Академією наук України — тривалий час він був членом ученої ради Інституту історії.

До останніх днів життя (він помер 29 листопада 1969 р.) цей справжній лицар науки, людина феноменальних енциклопедичних знань і творчого обдарування, виняткової скромності й душевної доброти, самовіддано слугував вітчизняному сходознавству, всіляко сприяючи його досягненням й звершенням. І найкращим пам'ятником незабутньому Андрію Петровичу Ковалівському було б якнайшвидше видання його неопублікованих і перевидання широковідомих праць, а згодом і здійснення повної академічної публікації творів цього видатного українського сходознавця — вченого й педагога.

Виступ директора Інституту української археографії, члена-кореспондента НАН України *П. С. Соханя* саме й було присвячено педагогічній діяльності А. П. Ковалівського. Лекції професора А. П. Ковалівського користувалися заслуженим успіхом серед студентської молоді. Андрій Петрович буквально запалював її на сумлінне вивчення історії та культури народів Сходу, завжди намагаючись підтримати прагнення своїх слухачів до дослідницької роботи. Читання лекцій поєднувалося у нього із своєрідним картографічним методом у засвоєнні історичного матеріалу.

Як викладач А. П. Ковалівський відрізнявся надзвичайною точністю й пунктуальністю: не було жодного випадку, щоб він колись запізнився на лекції. Вимогливий до себе так само, як і до оточуючих його, Андрій Петрович у той же час не любив ставити незадовільних оцінок студентам, що не підготувались до екзамену. Після короткої бесіди у таких випадках він, як правило, пропонував знову прийти на іспит, але на цей раз добре підготувавшись.

Історії українського сходознавства в науковій спадщині А. П. Ковалівського присвятив свою доповідь кандидат філологічних наук доцент Рибалкін В. С. Зазначивши, що А. П. Ковалівський мав плани написати історію сходознавства в Україні по районах, доповідач докладно зупинився на публікації деяких архівних джерел. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві є окремий фонд А. П. Ковалівського під номером 149. Документальні матеріали охоплюють період 1898–1970 рр. і були протягом 1968–1970 рр. передані до архіву фондоутворювачем та його дружиною Ковалівською Вікторією Костянтинівною. Після завершення опрацювання в 1991 р. фонд нараховує 266 одиниць зберігання. Серед архівних матеріалів зберігається декілька наукових праць А. П. Ковалівського, які становлять значний науковий інтерес і раніше не публікувались. До них належить, наприклад, російськомовний машинопис, обсягом 156 арк. “Абу-л-Хасан ал-Мас’уді. Про слов’ян”. Примітки до перекладу арабського тексту, оп. 1, спр. №13 та ін.

До окремої тематичної групи слід віднести цикл статей з історії українського сходознавства. За задумом А. П. Ковалівського, вони, ймовірно, мали органічно продовжити його відому велику розвідку про сходознавство в Харківському університеті, що увійшла до “Антології”. До цього ж циклу долучаються матеріали про А. Ю. Кримського — нарис його життя й наукової діяльності (частина 1 “Кримський як арабіст” — оп. 1, спр. №30), обсягом 80 арк. рукопису і стільки ж сторінок передрукованих на машинці, а також окремі виписки й замітки до теми “А. Ю. Кримський” (22 стор. авторського тексту, — спр. №32) тощо. До цієї ж тематики належить стаття “Зв’язки зі Сходом та сходознавство у Києві та Наддніпрянщині в середні віки” (спр. №14). Одну частину справи складає повний другий примірник машинопису (43 стор.), іншу — фрагмент рукопису-автографа з авторською пагінацією (29 стор. із вставками), який відповідає першим двом третинам машинопису.

З окремих заміток “Плани роботи по історії сходознавства у Києві та Наддніпрянщині у VI — початку XX ст.” (автограф та машинопис — разом 6 арк., спр. №17) стає зрозумілим авторський задум — подати виклад і аналіз відповідних

фактів і подій у певній логічній і хронологічній послідовності принаймні у трьох статтях — 1: VI—XVII ст., 2: XVII — початок XIX ст., 3: XIX — початок XX ст. Дійсно, машинопис розвідки “Зв’язки зі Сходом...” закінчується зауваженням про те, що новітній період буде висвітлено в іншій праці. Такою, безперечно, є ще одна стаття А. П. Ковалівського під назвою “Сходознавство у Києві у XIX і початку XX ст.” (недатований машинопис, обсягом 90 арк., спр. №16). Згідно “Планів...”, вона є третьою в циклі; другою за хронологічним порядком статті в архіві віднайти не вдалося: не виключено, що А. П. Ковалівський написати її так і не встиг.

Отже, йдеться про представлений у науковій спадщині А. П. Ковалівського дуже цікавий для історії українського сходознавства сюжет. Логічно постає питання про невідкладну публікацію наявних матеріалів в хронологічній послідовності, або, принаймні, спочатку статті “Зв’язки...”, а далі — її органічного продовження — розвідки “Сходознавство у Києві...”. Це безпосередньо відповідає завданням відродженого академічного сходознавства в Україні і вписується в одну із рубрик поновленого журналу “Східний світ”.

Машинопис статті “Зв’язки...” в архівному вигляді вимагав попередньої копії роботи. Досить просто вирішилось питання з датуванням праці: вона містить посилання на публікації не пізніше 1963 р. Складніше виявилось із внесенням до тексту відсутніх у машинописі численних бібліографічних посилань на іншомовні видання латинською мовою та східними шрифтами. Такі ж пропуски треба було заповнити і в авторському тексті. Оскільки на відміну від машинопису, автограф виявився неповним, напрошувався висновок про те, що при наявності повного і добре впорядкованого архіву в ньому, десь в іншому місці чи в іншій справі, могла загубитись відсутня кінцева третина автографа, конче необхідна для звірки з машинописом і внесення до нього пропусків.

Зрештою, після ретельного ознайомлення з архівними справами, відсутній фрагмент автографа статті “Зв’язки...” вдалося розшукати. Він потрапив до окремої справи (№18) і отримав самостійну умовну назву “Про зв’язки України зі Сходом”, оскільки не був вірно ототожнений архівістом як невід’ємна частина попередньої справи (№14) — статті “Зв’язки...”.

Таким чином, після пошукової роботи, була відтворена цілісність авторської версії розвідки, на підставі автографа до машинопису були внесені необхідні уточнення й доповнення і відтворена кінцева версія оригінального тексту статті А. П. Ковалівського “Зв’язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки”. Її публікація стане, на наш погляд, конкретним внеском у справу шанування нашого видатного співвітчизника-орієнталіста.

Продовження теми “А. Ковалівський як арабіст, спеціаліст широкого діапазону та знавець чисельних арабських джерел” було в центрі уваги доповідачів з Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України В. А. Чумак та Н. І. Мхитарян. Молода дослідниця, аспірантка відділу Африки, Близького та Середнього Сходу Інституту Н. І. Мхитарян зупинилася, зокрема, на тих статтях “Української радянської енциклопедії”, які безпосередньо готувалися професором А. П. Ковалівським. Як сучаснику академіка А. Ю. Кримського саме йому належало розповісти про видатного українського вченого-філолога, сходознавця, письменника, автора капітальних праць з семіології, історії ісламу, історії та літератури арабів, персів та турків. Хоча невелика стаття в УРЕ не давала змоги повністю розкрити багатогранний талант видатного сходознавця академіка А. Кримського (вже не кажучи про неможливість розповісти правду про його важкий життєвий шлях, білі плями з якого тільки зараз потроху стають відомими), проте професор А. Ковалівський зробив в ній все можливе, щоб якнайширше представити широкому загалу ту неоціненну спадщину, що залишив А. Ю. Кримський. В ній не тільки непересічні розвідки історичного та філологічного напрямку, але й художні переклади з арабської, перської, турецької, а також із західноєвропейських мов. Загалом академіку А. Ю. Кримському належить близько 1000 наукових праць, багато з яких ще й досі не надруковані.

Професор А. П. Ковалівський приділяв велику увагу арабській культурі та її зв'язкам з Україною. Про це свідчить також стаття в УРЕ, яку він присвятив цій темі. На думку Ковалівського, арабська культура ввібрала в себе, творчо засвоїла культуру стародавнього світу — греко-еллінську, римську, єгипетську, арамейську, іранську, індійську й китайську, перейнявши її від завойованих або сусідніх народів. Український сходознавець підкреслив велике значення арабської культури для загальнолюдської цивілізації взагалі. Це не тільки астрономія, математика, медицина, історія чи географія, а й філософська думка, література, образотворче мистецтво, архітектура, музика.

Особливий науковий інтерес у Ковалівського викликали культурні зв'язки арабів з Україною. "Відомості про арабську культуру йшли до Київської Русі спочатку через Візантію, а пізніше й безпосередньо з Арабського Сходу", — писав він у статті до енциклопедії. Арабські вчені, мандрівники й купці залишили цікаві описи подорожей до Єгипту, Ірану, Індії, Цейлону, Індонезії, Китаю і країн Західної та Східної Європи, в яких, зокрема, містяться цінні відомості про життя та побут східних слов'ян (русів). У цих творах розповідається про слов'янські князівства Куявію (Київське), Славію (Новгородське) і Артанію. Ал-Мас'уді згадує князівство Астарбрана на чолі з Саклаїком, Дулеба з Ванджславою, пише про князівство Валінана (волинян) на чолі з Маджаком, якому корилися слов'янські племена, наводить відомості про релігію слов'ян. Ібн Фадлан, Ібн Руста (Ібн Даста) писали про побут, звичаї, одяг і заняття слов'ян. Ібн Хардадбег описав шляхи, якими слов'яни діставалися Середньої Азії і Багдада. Ібн Якуб розповів про торгівлю східних слов'ян з іншими народами. Арабські автори подають відомості про походи слов'ян, наприклад Святослава проти хозарів і булгарів. Араби знали Київ під назвою Куяба або Куява. Купець Абу Хамід, який тричі у 1150—1153 рр. відвідав Київ, розповідає про предмети торгівлі у Київській Русі, грошові знаки у вигляді білячих шкур та ін. На підставі відомостей купців і мандрівників арабські вчені склали карту знаного ними світу.

Завдяки подорожам сирійських арабів по Україні (патріархи Іоаким IV та Макарій) став можливий безпосередній культурний зв'язок з арабами-християнами. Подорожі патріарха Іоакима IV в Україну і Росію (він був у Львові у 1585—1586 рр.) присвячена віршована поема, автором якої, можливо, був поет Іса аль-Газар. Подорож патріарха Макарія описав його син Павло Халепський, який подорожував разом з ним.

На початку XVIII ст. на кошти гетьманського уряду було видано Євангеліє арабською мовою. Мандрівник Василь Григорович-Барський (1701—1747 рр.) знав розмовну арабську мову і дав цікаві відомості про арабські країни, де він довго жив.

Старший науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин кандидат історичних наук В. А. Чумак присвятив свій виступ проблемі "Арабський мандрівник ал-Мас'уді про слов'янські язичеські храми з погляду А. П. Ковалівського". У своєму слові він зупинився ще на одній грані з багатогранної особистості Ковалівського-вченого — його глибокому знанні східних джерел, вражаючому вмінні працювати з ними і викристалізовувати з них істину з метою глибокого дослідження історії світових цивілізацій взагалі та історії України зокрема.

Отже, арабські джерела, присвячені слов'янам, становили особливу тему у наукових розробках А. П. Ковалівського. Тільки примітки до перекладів арабських джерел, написані у першій половині 1969 р., склали 160 аркушів до тексту ал-Мас'уді — зазначив на семінарі кандидат філол. наук В. С. Рибалкін.

Сходознавець А. П. Ковалівський, як і його великий співвітчизник академік А. Ю. Кримський, не обмежувався тільки вивченням арабських сюжетів. Наприклад, в полі його наукового зору були також і проблеми, пов'язані з історією Туреччини, українсько-турецьких зв'язків. Про це свідчить хоча б докладна рецензія на книгу М. А. Алекберлі "Хотинська війна (1621 р.)", написана А. П. Ковалівським у співавторстві з Н. С. Рашбою (з якою присутніх ознайомила

старший науковий співробітник ICEMB НАН України канд. іст. наук. *Н. М. Ксьондзик*). Вона привертає увагу своїм глибоким знанням не тільки проблеми, але й заглибленістю у джерельну базу написання книги. Хотинська війна була своєрідною віхою в історії Туреччини, коли вона, за визначенням І. Франка, “здобувши перший рішучий погром під Хотиним 1621 року, почала хилитися з зеніту своєї величчя і сили”. Обставини виникнення цієї війни, як і питання польсько-турецько-українських відносин кінця XVI — початку XVII ст., дуже складні і ще й зараз становлять предмет дослідження науковців. На той час книга М. А. Алекберлі (вийшла у 1957 році) була кроком уперед у висвітленні даної теми. Цінність роботи, перш за все полягала в тому, що автор зробив спробу використати джерела та літературу турецькою мовою. Визнаючи безперечно заслугу автора у цьому, А. Ковалівський наголошує, що, по-перше, дослідник не завжди чітко розрізняє джерела та історичні праці, написані істориками-дослідниками, а по-друге, поза увагою автора книги про Хотинську війну залишилися майже всі польські джерела, а також російські.

Маючи таку перевагу перед попередніми дослідниками, як використання турецьких першоджерел та історичної літератури турецькою мовою, М. А. Алекберлі, на жаль, не дав їм достатньої критичної оцінки, що не могло не позначитися на загальному рівні дослідження цього питання. До певної міри А. Ковалівський та Н. Рашба у своїй ґрунтовній рецензії намагаються заповнити цю прогалину, аналізуючи чотири джерела, що їх використав автор. Займаючись проблемою, М. Алекберлі не завжди брав до уваги загальну літературу з історії Туреччини та Близького Сходу, зокрема праці А. Ю. Кримського (який, до речі, перший послуговувався турецькими джерелами) та В. В. Бартольда. Така обмеженість у використанні літератури, на думку А. Ковалівського, сприяла іноді й неправильній оцінці деяких подій.

Як науковець і дослідник високого гатунку професор А. Ковалівський не міг не помітити і не відзначити деяку неухважність автора щодо бібліографічних джерел. Це зауваження, на нашу думку, і сьогодні не завадить знати та повторювати молодим науковцям. Назви творів необхідно писати мовою оригіналу, але якщо і здійснено переклад, то необхідно вказати якою мовою написана та чи інша робота. У дослідницькій роботі не може бути якихось недоречностей. Якщо вже автор монографії про Хотинську війну, посилаючись не перший том третьої частини “Архіва Юго-Западной России”, вказує, що там є як описовий, так і цифровий матеріал з проблеми, то він повинен принаймні його навести. Але в роботі цього немає.

На думку рецензентів, обмеженість у використанні, як вже зазначалося вище, деяких джерел не дозволила авторові повністю розкрити причини Хотинської війни, висвітлити найважливіші питання участі в ній українського козацтва, дати правильний аналіз польсько-українсько-турецьких відносин. При всіх критичних зауваженнях, які висловили автори рецензії щодо монографії “Хотинська війна (1621 р.)”, вони не заперечували факту необхідності та важливості публікації такого дослідження не тільки для наукової громади, але й для широкого кола читачів, які мали змогу познайомитись з історією свого народу.

Учасники семінару не тільки зупинялися на науковій спадщині проф. А. П. Ковалівського, а й знайомили слухачів із власними розробками сходознавчих сюжетів. Зокрема, старший науковий співробітник вищезазначеного Інституту кандидат історичних наук *М. Д. Несук* привернув увагу слухачів до маловивченої та цікавої проблеми українсько-турецьких взаємин у 1914—1918 рр. На думку доповідача, першим важливим офіційним документом у новітніх відносинах між Україною та Туреччиною стала відозва Союзу визволення України (СВУ) до воюючих народів у першій світовій війні, зокрема до турецького народу. З метою встановлення контактів з турецькими урядовими та громадськими колами до Константинополя були направлені представники Головної Української Ради і СВУ. Вони мали нагоду для зустрічі з керівниками турецької політики Енвер-па-

шою і Талаат-беєм, які висловили свою підтримку прагненню створити на руїнах переможеної Росії незалежну українську державу, що буде охоронним муром проти російської навали на Балкани та Середземне море.

Найбільшим досягненням місії СВУ у Константинополі стала Декларація Талаат-бея (міністра внутрішніх прав Туреччини, одного з трьох фактичних керівників країни) з українського питання, що була надрукована у листопаді 1914 р. Політичні наслідки Декларації важко переоцінити. Це перший в міжнародних відносинах офіційний документ, в якому за українським народом визнавалося право на створення незалежної держави. Для української історії Декларація Талаат-бея має таке ж значення, як і відома декларація Бальфура для історії єврейського народу і держави Ізраїль. "Висока Порта, так само як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування; після розгрому Росії Оттоманський уряд буде готовий з свого боку допомогти українському народові створити незалежну державу".

Діяльність Константинопольської групи СВУ сприяла поширенню інформації про українське питання в турецькій провінції. Пропагандистська робота СВУ серед солдатів-українців російської армії на Кавказькому фронті сприяла зростанню їх національної самосвідомості і проявилася пізніше, після Лютневої революції в Росії, в процесі українізації військ і гарнізонів Трапезунда, Ерзерума, Карса, Батума, Тифліса.

Делегація СВУ у Туреччині мала ще одне, таємне завдання: підготувати умови для створення українського військового з'єднання, яке б разом з турецькими військами висадилося на Кубані або в Північному Причорномор'ї, в районі Одеси, з тим, щоб ініціювати національно-визвольний рух українського населення проти гніту царської Росії. Незважаючи на серйозну підготовку цієї "Константинопольської акції", якою займалися не тільки турецькі, але й австрійські та германські військові, вона закінчилася, не розпочавшись. Враховуючи співвідношення сил на російсько-турецькому фронті, а також настрої більшості населення Кубані і України проти Туреччини, шансів на її успішне здійснення не було.

Різноманітною та різнобічною була діяльність українських громад, що діяли в різних містах Туреччини протягом 1917 р. А з 25 по 30 жовтня 1917 р. у Трапезунді відбувся перший Український військовий з'їзд Кавказького фронту, скликаний за ініціативою Українського військового комітету Анатолійського узбережжя. В резолюції "Про поділ України" була підтримана ідея про Українську державу в її етнографічних межах. З'їзд закликав Центральну раду не підкорятися більше Тимчасовому урядові і сприяти волевиявленню українського народу.

Новий етап українсько-турецьких відносин розпочинається в період Берестейських переговорів між делегаціями УНР і Центральних Держав. Після підписання Берестейської мирної угоди від 9 лютого 1918 р. Туреччина із ворога України перетворилася на її союзника. Вже тоді між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини на найвищому рівні, історія яких теж чекає свого докладного дослідження.

Семінар у Києві, присвячений 100-річчю від дня народження професора А. П. Ковалівського — видатного українського сходознавця, вченого і викладача, який виховав плеяду обдарованих учнів, засвідчив не тільки незгасимий інтерес до вітчизняних наукових велетнів, спадщина яких ще й досі повністю не дійшла до наукового загалу та широких кіл читачів, але й те, що школа сходознавства набуває нових сил в Україні, розгортаються нові дослідження в цій галузі. Київський семінар передував Харківській конференції, на батьківщині вченого, яка збирала не тільки українських сходознавців, але й представників міжнародної наукової громади.

